

УДК 330.101 / 347.233

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЛАСНОСТІ

Г.М. Запша

Одеський державний аграрний університет, м. Одеса

М.П. Сахацький

Одеська державна академія будівництва та архітектури, м. Одеса

П. М. Сахацький

Одеська державна академія будівництва та архітектури, м. Одеса

***Анотація.** В статті висвітлюється зміст категорії «власність», що включає приналежність, привласнення, відчуження, володіння, користування, розпорядження. Доведено, що відносини власності мають складну об'єктивну та суб'єктивну природу, системна цілісність якої в суспільстві проявляється через економіко-правову взаємодію та віддзеркалює цілком конкретні етапи розвитку людської цивілізації. Визначено, що власність виражає собою найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляється в реакції певних суб'єктів на об'єкти, по відношенню до яких в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.*

***Ключові слова:** власність; відносини власності; право власності; приналежність; володіння; користування; розпорядження.*

Вступ. Потреба науково прикладного опрацювання економіко-правових аспектів власності в умовах глибинної трансформації економіки України обумовлена нагальністю підвищення соціально-економічної результативності здійснюваних реформ, необхідністю гарантування кожній людині забезпечення права на володіння, користування та розпорядження належних їй ресурсів та результатів їх використання, важливістю створення рівних умов розвитку різним формам власності та господарювання як об'єктивного чинника соціально-економічного прогресу.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що теоретико-методологічні та прикладні напрацювання стосовно розвитку відносин власності у профільній науковій та навчально-методичній літературі висвітлювали такі

вітчизняні та зарубіжні фахівці як Базилевич В.Д., Бірюкова Н.Н., Веблен Т., Демсет Г., Джозеф К., Іноземцев В.А., Ільїн В.В., Коммонс Дж., Коуз Р., Лазня І.В., Остром Е., Ордуей Н., Рибалкін В.О., Степаненко С.В., Юрій С.І. та інші науковці. Вони сформувавши досить надійну наукову базу для об'єктивної характеристики власності та відносин власності. Водночас, необхідність забезпечення сталого соціально-економічного зростання, в основі якого є економічні та правові відносини власності та наявність серед науковців діаметрально протилежних підходів щодо їх подальшого розвитку, засвідчують нагальність проведення наукових досліджень предметно економіко-правових аспектів власності.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних положень щодо економіко-правової сутності власності як наукової категорії.

Результати досліджень. Власність та особистість нерозривно поєднані, бо усвідомлення себе самого як власника свого тіла, своїх думок, своїх переконань, своєї волі, загалом свого єства вказує на виключну приналежність (належність) індивіду самому собі, на наявність певного вольового відношення стосовно себе як «свого», «мого». Такий підхід подібний розумінню того, що власність є невід'ємною ланкою суспільної та біологічної природи людини, структурної цілісності її особи, обґрунтовував Дж. Локк, який писав: «Кожна людина володіє певною власністю, що міститься у її власній особистості, на яку ніхто, крім неї самої не має жодних прав... Людина як господар над собою і як володар власної особистості, її дій та її праці, у такій якісній визначеності містить у собі найважливішу основу власності» [5; с. 277].

Власність не може існувати поза відносин приналежності об'єктів матеріальної чи ідеальної природи людям. Приналежність показує складову частину чогось, що органічно властиве кому-небудь або чому-небудь, а також як стан за значенням терміну «належний». При цьому належний трактується як такий, який є чією-небудь власністю, перебуває в чіємусь розпорядженні; який має зв'язок з ким-небудь, чим-небудь,

стосунок до когось, чогось; який належить, призначений кому-небудь; який потрібний, необхідний [2, с. 568]. В якості об'єктів приналежності можуть бути особисті речі, житло, засоби та знаряддя виробництва інші продукти природи та матеріальні і нематеріальні результати людської діяльності. Таким чином, одним із сутнісних елементів власності є приналежність, в якій переплітаються та взаємообумовлюються суб'єктивні (вольові, ідеальні) та об'єктивні (в тому числі економічні) складові.

Приналежність як вихідний елемент власності органічно поєднує суб'єктивний (вольовий) та об'єктивний (включаючи і економічний) зміст. Діалектика взаємозалежності і взаємозв'язку об'єктивно-суб'єктивної сутності приналежності дозволяє розглядати її як в аспекті відносин людини до матеріальних і нематеріальних об'єктів як встановлення влади над ними, так і з позицій відносин між людьми з приводу привласнення-відчуження матеріальних і нематеріальних об'єктів.

Соціальна природа людини полягає в її належності до суспільства, між членами якого виникають соціальні взаємозв'язки, або суспільні відносини, що характеризуються динамічністю та суперечливістю розвитку, складністю внутрішньої будови та надзвичайною різноманітністю сфер прояву. У сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ формуються економічні відносини, невід'ємною складовою яких є відносини привласнення і відчуження результатів діяльності економічних суб'єктів. Привласнення та відчуження як протилежні за змістом процеси набуття та позбавлення суб'єкта власності об'єкта приналежності здійснювалися в суспільній еволюції в різноманітних формах, серед яких присвоєння результатів натурального та товарного виробництва, примусове вилучення різноманітних благ у інших суб'єктів власності, приватизація, націоналізація, купівля-продаж через товарно-грошові відносини, конфіскація, дарування, крадіжка, тощо. Іншими словами, привласнення-

відчуження це складний, багаторівневий, опосередкований суспільними відносинами процес поширення і втрати влади, волі суб'єктів на об'єкти власності, встановлення або припинення зв'язку між ними. Трактують привласнення-відчуження як певної дії, що полягає у встановленні взаємовідносин між людьми з приводу оволодіння-позбавлення матеріальних і нематеріальних благ характеризує суспільний характер процесу набуття – втрати власності. Діалектика взаємозв'язку привласнення-відчуження не заперечує можливості їх здійснення як окремих, самостійних процесів в тому випадку, коли, наприклад, відчужується об'єкт власності з метою знищення, або привласнюються новостворене майно, безхазяйні речі, знахідки та загальнодоступні дари природи. Зокрема, щодо привласнення останніх Цивільним кодексом України передбачено, що особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, стає їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки [9].

Узагальнення літературних джерел свідчить, що розуміння економічного змісту власності як суспільних відносин привласнення-відчуження представлено численними визначеннями в сучасних наукових публікаціях (табл. 1.) та відображає в цілому марксистський підхід, згідно якого власність є «історично визначений спосіб присвоєння людьми предметів споживання. Вона завжди пов'язана з річчю, але не є самою річчю, а відносинами людей з приводу речі» [6, с.271].

Відносини власності виступають складовою суспільно-політичних та соціально-економічних відносин і проявляються в різних організаційно-правових формах. В реальній економіці господарюючий суб'єкт усвідомлює своє право та реалізує по відношенню до конкретного об'єкта функції власника щодо володіння, користування та розпорядження певною власністю. Остання може присвоюватися особою, сім'єю, колективом, громадою, суспільством. За Ф. Енгельсом, через власність «економічні

відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як інтереси» [6, с.271], які набуваються відповідними власниками, їх мотивуючи, стимулюючи та виховуючи.

Таблиця 1

Визначення економічного змісту власності як відносин привласнення та відчуження *

Автори, джерело	Визначення
Ткач А.А. [8]	«Власність є відносини між людьми з приводу відчуження – привласнення речей як послідовна зміна процесу відчуження на стан привласнення з наступним переходом у процес привласнення та стан відчуження».
Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича [3, с.75]	«Власність – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів».
Ногінова Н.М. [7, с.216]	«...власність повинна розглядатися як система внутрішньо необхідних, сталих, стійких, загальних соціально-економічних зв'язків та відносин між людьми ... з приводу привласнення засобів виробництва, предметів споживання, робочої сили, об'єктів інтелектуальної власності, інформації, послуг у всіх сферах суспільного відтворення – виробництві, розподілі, обміні й споживанні».
Кирилюк Є. [4, с. 81]	«Відносини власності – це відносини, що складаються між економічними суб'єктами в процесі використання, володіння й відчуження, присвоєння факторів виробництва, матеріальних і нематеріальних благ».
Юрій С.І. [10, с. 4]	«Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей».

**Джерело: систематизовано авторами*

Використовуючи тим чи іншим чином об'єкт власності, власник об'єктивно реалізує власне право щодо цієї власності та демонструє її конкретну існуючу реальність. Остання в якості власності підтверджується володінням та розпорядженням, яке здійснюється під час використання. З позицій економічних відносин власність проявляється як через суб'єкт та

об'єкт присвоєння, так і предметно використання присвоєних об'єктів, що зумовлюється конкретними людськими потребами.

В суспільстві інтереси людей відбивають об'єктивну та суб'єктивну сторони власності через процеси її використання, володіння та розпорядження. Суб'єктивна діяльність людини в сфері виробничих відносин проявляється через об'єктивні економічні процеси, а відтак, власність поєднує об'єктивні та суб'єктивні начала та компоненти, які в суспільстві нерозривно пов'язані між собою.

Узагальнюючим висновком з викладеного витікає те, що власність через сукупність об'єктивних та суб'єктивних складових проявляється в якості системної цілісності економічних відносин, яка має місце на кожному етапі цивілізаційного розвитку.

В реальній економіці в процесі здійснення виробничо-господарської діяльності відбувається задоволення потреб споживачів, масштаб та спектр яких визначається, з одного боку, відчуттям людиною недостатчі чогонебудь, відповідно до рівня її індивідуальної свідомості, світогляду, знань і форм мислення, а з іншого боку, сукупністю всіх видів людської діяльності зі створення матеріальних та нематеріальних благ, привласнення яких характеризує рівень розвитку конкретного суспільства та його цивілізаційного укладу. Прикладний характер задоволення людських потреб відбувається через об'єкти власності, по відношенню до яких певною особою здійснюється користування, володіння та розпорядження. Сучасні потреби людей можуть задовольнятися на основі різних суспільно-політичних укладів, які в площині виробничих відносин відбивають, по-перше, соціально-економічну взаємодію певних прошарків населення, індивіди якого в процесі виробництва матеріальних та створення нематеріальних благ можуть конкурувати та/або взаємовигідно співпрацювати; по-друге, суспільно цільової установки стосовно: а) нарощування доходу та отримання прибутків; б) розширеного відтворення

на основі усупільнених засобів виробництва та централізованого розподілення створених благ.

Як відмічалось, однією з визначальних сутнісно-генетичних ознак у змісті власності є процес присвоєння, який є відчуженням об'єкта власності суб'єктом від інших суб'єктів. Разом з тим, сутнісну сторону власності характеризує також володіння, користування та розпорядження предметно того ж майна або чогось. Тобто володіння, користування та розпорядження означає в тому чи іншому значенні мати що-небудь у своїй власності. Від власності як певної форми присвоєння і відчуження потрібно відрізнити володіння, користування і розпорядження.

Так, володіння відбиває дію та стан за значенням володіти, а також відповідає трактуванню у значенні отримати можливість підкоряти когось своєму впливові, своїй волі, або мати повну владу відносно чогось. В даному випадку має місце взаємодія суб'єкта та об'єкта власності, де перше (суб'єкт) домінує по відношенню до другого (об'єкт), що належить першому. Початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того або іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Само по собі володіння не означає повну власність. Володарем об'єкту може бути як власник, так і не власник (зокрема, орендар).

Користування відбиває дію за значенням користуватися, тобто уживати, використовувати що-небудь для власних потреб та у своїх інтересах, або діставати вигоду від чогось. Користуватися стосовно чогось означає також мати що-небудь. В даному випадку користування трактується і як використання та стосується безпосереднього споживання об'єкта власності, або його застосування у виробничо-господарському процесі для створення благ матеріальної та нематеріальної природи.

Розпорядження означає дію за значенням розпоряджатися, що трактується як давати розпорядження, накази. Щодо предмету здійснюваного дослідження, то термін «розпоряджатися» тлумачиться як

діяти стосовно до кого-небудь, чого-небудь на свій розсуд. Розпорядження передбачає дію власника з позицій прийняття менеджерського рішення предметно планування, організації, регулювання, координації, аналізу, мотивації, обліку та контролю щодо об'єкта власності та/або його відчуження або продажу.

Власником функції управління стосовно власності здійснюються через розпорядження та користування, які виступають в якості засобів досягнення власницьких цілей шляхом привласнення результатів дії системи управлінських заходів.

Узагальнюючи викладене слід зазначити, що в якості економічної категорії власність виражає собою найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляється в реакції певних суб'єктів (окремих особистостей чи їх груп) на об'єкти (результати природних процесів та (або) людської праці матеріального та (або) нематеріального характеру), по відношенню до яких в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.

Економічні відносини власності відображають відносини між економічними суб'єктами з приводу набуття-позбавлення належності їм об'єктів через суспільно визначенні процеси присвоєння-відчуження, що протікають в усіх сферах суспільного відтворення (виробництві, розподілі, обміні, споживанні), наслідком яких (відносин) постають володіння, користування та розпорядження предметно вказаних об'єктів з метою задоволення інтересів та потреб таких суб'єктів.

Відносини власності утворюють певну систему, яка згідно положень підручника з економічної теорії за редакцією В.Д. Базилевича включає наступні види відношень:

— відносини привласнення передбачають повне відчуження об'єкта власності певним суб'єктом від інших суб'єктів, тобто економічні відносини між людьми, які характеризують їхнє ставлення до засобів виробництва як до власних;

— відносини з приводу економічних форм реалізації власності є відображенням корисності чи прибутковості об'єкта власності для суб'єкта власності;

— відносини з приводу господарського використання об'єктів власності виникають між власником об'єктів власності та підприємцем стосовно передачі останньому майна за певних умов для використання з господарською метою [3, с. 76 – 77].

Організаційне регламентування через державні нормативно-правові акти фіксує володіння, користування та розпорядження стосовно конкретних об'єктів, по відношенню до яких виникає право власності зі сторони певних суб'єктів. Останні, маючи соціальний характер, підкріплюють правове унормування суспільними інституціями. Як справедливо визначають Базилевич В.Д. та Ільїн В.В.: «Права власності розуміються як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями, розпорядженнями адміністрації тощо) поведінкові відносини між людьми, котрі виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання» [1].

Власність в якості економіко-правової категорії досліджується такими зарубіжними науковцями, як Алчіан А., Барцель І., Вільямсон О., Демсец Г., Еггертссон Т., Коуз Р., С. Норт Д., Пейович, Познер Р., Фуруботн Е. та іншими. Узагальнюючий висновок стосовно вихідної засади власності полягає в тому, що власність виступає не стільки як об'єкт, а як пучок або частка прав на його використання. Проте законодавство України право власності визначає «як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб» [9].

В даному випадку стосовно об'єкта власності має місце дотримання тріади римського права щодо володіння, розпорядження, користування. Водночас, такий підхід не в повній мірі відповідає напрацюванням сучасних науковців предметно змісту права власності щодо пучка

(частки)прав на використання об'єкта власності. Тоді як орієнтиром використання пучка правомірності слугує правова система, на яку посилається західноєвропейський фахівець А. Оноре [11, с. 112-128] (табл. 2).

Таблиця 2

Правомірності власника згідно концепції А. Оноре

Назва правомірності	Сутність правомірності
право володіння	суть якого – в захищеній можливості здійснення фізичного контролю над річчю; дана правомірність лежить в основі винятковості прав власності; якщо відсутнє право володіння (незалежно від того, кому воно належить), то зайвим стає і сам термін «власність»;
право користування	відноситься до речей, якими володіють як з безпосередньою, так і опосередкованою корисністю;
право управління	включає можливість визначення напряму, в якому може бути використана дана річ, а також визначене коло і порядок доступу осіб до ресурсу;
право на дохід	може виникати з безпосереднього користування річчю (імпліцитний дохід) або користування річчю іншими індивідами (дохід в явній формі – грошовій або натуральній);
право на капітал (або капітальну вартість)	припускає можливість дарування, продажу, зміни форми або знищення блага; дане право включає часовий аспект відносин між людьми з приводу того або іншого блага;
право на безпеку, або імунітет від експропріації	припускає захист від шкідливої дії на потік доходів у вигляді експропріації навіть за умови наявності компенсаційної системи;
право на передачу речі спадкоємцям	після смерті дана річ перестає бути цінною для її володаря, проте інтерес до неї як активу зберігається для інших; дана правомірність може бути цінною для того, хто є заповідачем, в тій мірі, в якій за допомогою його використання може бути здійснений обмін правами;
право на безстроковість	означає відсутність яких-небудь часових меж в здійсненні правомірності; чим довший часовий горизонт, тим вище цінність даного активу для його володаря;
заборона на шкідливе використання	по суті це «негативне» право, яке не дозволяє використовувати річ так, щоб це було пов'язане з шкодою, що наноситься майну інших агентів; дана правомірність є підставою для проведення границі між винятковістю права і його абсолютністю;
відповідальність у вигляді стягнення	ця правомірність дає можливість відчужувати річ на сплату боргу; дана правомірність також дозволяє використовувати майно як заставу;
право на залишок	тобто обов'язковість повернення переданої комусь правомірності стосовно блага після закінчення терміну угоди чи втрати сили останньою.

Порівняльний аналіз тріади прав власності та пучка прав власності згідно концепції А.Оноре дає підстави для висновку про те, що пучок правомірності не тільки не суперечить тріаді, а є її логічним розвитком, деталізованою складовою.

Відтак, власність з економічних та правових позицій щодо будь-якого об'єкту передбачає здійснення стосовно нього пучка правочинності, представлених в цільній єдності функцій предметно володіння, користування та розпорядження. При цьому розпорядження поширюється як на функцію володіння, так і на користування. Водночас, унеможливлення виконання однієї з цих функцій слугує якпрямим порушенням прав власника, так за своєю сутністю відмінняє його право на власність і тим самим її заперечує.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Узагальнюючий висновок полягає в тому, що власність має економічну та правову природу і передбачає стосовно кожного конкретного об'єкту можливість здійснення щодо нього функцій володіння, користування та розпорядження. Їх цілісна єдність є нерозривною, бо в протилежному випадку заперечує власність як таку.

Наголошуючи на визначальному характері власності та відносин власності в цивілізаційному розвитку, разом з тим, помилковим було б визнання лише того, що соціально-економічна результативність життєдіяльності суспільства та його господарюючих суб'єктів залежить виключно від форми власності на засоби виробництва. Не менш важливого значення набувають механізми управління власністю.

Перспективи подальших наукових досліджень передбачають опрацювання відповідних економіко-правових регуляторних важелів та інструментів, кадрово-управлінських чинників, а також принципів, функцій, структур, організаційних форм, техніко-технологічних позицій предметно прийняття та здійснення управлінських рішень, які враховують

особливості розвитку відносин власності в системі сучасних ринкових перетворень.

Література

1. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку: монографія / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 687 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
3. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 5-те вид., стер.– К.: Знання-Прес, 2006. – 615 с.
4. Кирилюк Є. Роль власності на сучасному етапі розвитку аграрних відносин / Є.Кирилюк //Галицький економічний вісник. – 2011. – №2(31). – С.80–87.
5. Локк Джон. Сочинения в3-х томах. [ред. и сост. А.Л. Субботин] / Джон Локк. – М.:Мысль, 1988. – Т.3. – 668 с.
6. Маркс К. Сочинения / К. Маркс,Ф.Энгельс. – Т. 18 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Изд-во политической литературы, 2-е изд. 1961. – 842 с.
7. Ногінова Н.М. Методологічні засади дослідження власності та процесу реформування в умовах перехідної економіки / Н.М. Ногінова // Науковий вісник. Збірник науково-технічних праць. – Львів: Укр. НЛТУ. – 2006, Вип. 16.7. – С.208–218.
8. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія / А.А. Ткач. – К.: Центр учб. літератури, 2007. – 304 с.
9. Цивільний Кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 р., № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
10. Юрій С.І. Еволюція власності в умовах становлення ринкових структур / С.І.Юрій // Вісник економічної науки України. –2008. –№2. – С. 3–6.

11. Honore A. M. Ownership / A.M. Honore // Oxford essays in jurisprudence / Ed. by A. W. Guest, Oxford, 1961. – P. 112–128.

АННОТАЦИЯ

Запша Г.Н., Сахацкий Н.П., Сахацкий П.Н. Экономико-правовые аспекты собственности

В статье освещается содержание категории «собственность», включающее принадлежность, присвоение, отчуждение, владение, пользование, распоряжение. Доказано, что отношения собственности имеют сложную объективную и субъективную природу, системная целостность которой в обществе проявляется через экономико-правовое взаимодействие и отражает вполне конкретные этапы развития человеческой цивилизации. Определено, что собственность выражает собой наиболее общие и существенные явления реальной экономической действительности, проявляется в реакции определенных субъектов на объекты, в отношении которых в неразрывном единстве осуществляется владение, пользование и распоряжение.

Ключевые слова: собственность; отношения собственности; право собственности; принадлежность; владение; пользование; распоряжение.

SUMMARY

Galina Zapsha, Nikolay Sakhatskyi, Pavel Sakhatskyi Economic and legal aspects of property

The article highlights the definition of the word "property", that includes such categories: belonging, appropriation, alienation, possession, use, disposal. It is proved that property relations have a complex objective and subjective nature, the systemic integrity of which in society is manifested through economic and legal interaction and reflects quite specific stages in the development of human civilization. It is determined that property expresses itself the most general and significant phenomena of the economic reality. It is also manifested in the reaction of certain subjects to objects in respect of which ownership, use and disposal are inseparably in unity.

Key words: property; property relations; property rights; belonging; possession; use; order.